

Edyta Wolter

Wychowanie ekologiczne w Drugiej Rzeczypospolitej

Forum Pedagogiczne 2, 119-147

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

EDYTA WOLTER

*Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie*

WYCHOWANIE EKOLOGICZNE W DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ

Celem artykułu jest analiza, interpretacja oraz krytyka celowo wybranych przykładów źródeł drukowanych w zakresie wychowania ekologicznego w Polsce międzywojennej (1918-1939). Stanowią antecedencje najnowszych kierunków rozwoju edukacji ekologicznej w Polsce, a także są wpisane w pozytywny status tradycji – dziedzictwa kultury polskiej. W omawianym okresie historycznym zwrócono uwagę na wartość zależności natury i kultury, a wychowanie ekologiczne do ochrony środowiska życia pojmowane było jako działalność ujmowana w kategorii prądu kulturowego – wartości kulturotwórczej związków człowieka i środowiska przyrody. Wyjaśniano, że kultura jest częścią środowiska życia, a jakość środowiska społeczno-przyrodniczego oraz myślenia i działania w kategoriach ekologicznych stanowi implikację całokształtu dziedzictwa kultury polskiej, tzn. w/w problemy nie powinny być wyjaśniane oddzielnie, lecz systemowo i wieloaspektowo.

Słowa kluczowe

Wychowanie ekologiczne, Druga Rzeczypospolita, natura, kultura, dziedzictwo narodowe.

NATURA I KULTURA W TWÓRCZOŚCI MIĘDZYWOJENNEJ

Pojęcie „kultura” w pierwotnym rozumieniu pojmowano w opozycji do natury – w aspekcie ludzkiego ładu narzuconego przez człowieka zjawiskom naturalnym, aby uszlachetnić rolę (*cultura agri*). Marcus Tullius Cicero filozofię nazwał kulturą ducha i tym samym w I wieku p.n.e. wprowadził termin „kultura” do dziedziny nauk humanistycznych (uszlachetnienie życia duchowego). W terminologii naukowej funkcjonuje bardzo dużo pojęć kultury w ramach kategorii definicji: antropologicznych¹, filozoficznych², socjologicznych³, psychologicznych⁴, historycznych⁵.

W okresie Polski międzywojennej doceniono wartość ścisłej zależności natury i kultury. Wychowanie ekologiczne do ochrony środowiska życia pojmowane było jako działalność w kategorii prądu kulturowego – wartości kulturotwórczej związków człowieka i środowiska przyrody. W literaturze naukowej wyjaśniano, że kultura jest częścią środowiska życia, a jakość środowiska społeczno-przyrodniczego oraz myślenia i działania w kategoriach ekologicznych stanowi implikację całokształtu dziedzictwa kultury, tzn. w/w problemy nie powinny być wyjaśniane oddzielnie, lecz wieloaspektowo i systemowo. Właśnie takie stanowisko reprezentował Jan Gwalbert Pawlikowski (1860-1939), który jest autorem polskiej idei ochrony przyrody pojmowanej w kategorii prądu kulturowego, kształtowania świadomości społecznej⁶ w procesie wychowania ekologicznego – kreowania szeroko pojętej kultury ekolo-

¹ Definicje antropologiczne ujmują kulturę jako całość wytworów i działań ludzkich.

² Definicje filozoficzne ujmują kulturę jako ponadindywidualną rzeczywistość myślową.

³ Definicje socjologiczne ujmują kulturę w aspekcie wzorów interakcji osób i grup.

⁴ Definicje psychologiczne wyjaśniają wzajemne wpływy osobowości i kultury.

⁵ Definicje historyczne ujmują zjawiska kulturowe w aspekcie rzeczywistości uporządkowanej w czasie. Por. E. Włodarczyk, *Kultura*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 2, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003, s. 952.

⁶ Por. J. G. Pawlikowski, *O lice ziemi. Wybór pism*, Wydanie Staraniem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, Warszawa 1938, s. 91.

gicznej⁷ jako implikacji całokształtu kultury społeczeństwa polskiego. J.G. Pawlikowski mimo, że przetłumaczył liczne zagraniczne ustawy dotyczące ochrony środowiska życia⁸, a także brał udział w opracowaniu polskiego ustawodawstwa ochronnego⁹ (opracował wraz z innymi członkami Państwowej Rady Ochrony Przyrody – składającą się z 34 artykułów – pierwszą w Polsce ustawę o ochronie przyrody¹⁰) twierdził, że chociaż inicjatywy ustawodawcze są bardzo cenne, koniecznie muszą być wspierane codzienną pracą dydaktyczno-wychowawczą podczas nauki szkolnej.

Pawlikowski wyjaśniał, że trzeba społeczeństwo polskie nauczyć szacunku i postaw odpowiedzialności za środowisko naturalne. Postulował, aby idea ochrony przyrody „przeniknęła masy”¹¹ i stała się ochroną dobrowolną, wkomponowaną w całokształt kultury¹² życia społecznego, dzięki zinterioryzowanym normom i nawykom ekologicznym, do których trzeba społeczeństwo polskie wychować. Twierdził, że dojrzałe postawy względem środowiska naturalnego są „dźwignią kultury [...], która polega na takiej kapitalizacji aktów inicjatywy przez naśladowanie, które reprodukuje ją automatycznie, uwalniając siły twórcze dla nowych zdobyczy [...] harmonijnej współtwórczości pracy zbiorowej”¹³. Wychowanie ekologiczne ujmował bardzo szeroko – w zakresie wszystkich dziedzin (składników) wychowania, przede wszystkim intelektual-

⁷ Por. tenże, *Tatry parkiem narodowym*, „Wierchy”1(1923), s. 12-25.

⁸ Por. tenże, *Prawo ochrony przyrody*, Nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, Kraków 1927, s. 121; tenże, *O prawie ochrony przyrody*, „Ochrona Przyrody” (1926)6, s. 14.

⁹ Por. tenże, *Rozbudowa prawnych podstaw ochrony przyrody w Polsce*, Nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, Kraków 1935, s. 1.

¹⁰ Por. *Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. o ochronie przyrody* (Dz. U. Nr 31, poz. 274).

¹¹ Por. J. G. Pawlikowski, *Spółeczna organizacja ochrony przyrody*, „Ochrona Przyrody” (1922)3, s. 5.

¹² Por. tenże, *O styl zakopiański w budownictwie Zakopanego i Podhala*, Nakładem Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, Kraków 1931, s. 4.

¹³ Tenże, *Styl jako zjawisko społeczne. Wykład wygłoszony z powodu wystawy podhalańskiej w Związku Naukowo-Literackim we Lwowie*, Drukarnia Słowa Polskiego, Lwów 1912, s. 3.

nego¹⁴, moralnego, obywatelskiego¹⁵, patriotycznego¹⁶, zdrowotnego¹⁷, estetycznego¹⁸.

Podobne stanowisko naukowe w zakresie wychowania ekologicznego w Drugiej Rzeczypospolitej prezentował Marian Sokołowski (1894-1939), który twierdził, że trzeba popularyzować wiedzę o środowisku życia, wychować społeczeństwo polskie do harmonijnego współżycia z otoczeniem przyrody. Sokołowski dostrzegł pilną potrzebę realizowania wychowania ekologicznego w ramach wielu przedmiotów, przede wszystkim podczas lekcji z przyrody, geografii, historii, literatury, rozważając także potrzebę wprowadzenia osobnego przedmiotu poświęconego ochronie przyrody¹⁹. Zachęcał nauczycieli historii i literatury do rzetelnego zapoznania dzieci z bogactwem symboliki kultury duchowej – zwłaszcza w zakresie ekspresji opisów przyrody, przeżywania interpretacji mitologii Słowian, w myśl której gaje, lasy, góry, źródła górskie, jeziora nierazdko stanowiły świątynie obrzędów modlitewnych ku czci Matki Natury²⁰.

¹⁴ Por. tenże, *Ogólny rzut oka na istotę ochrony przyrody, jej znaczenie, zadania i sposoby realizacji*, Warszawa 1932, s. 12.

¹⁵ Por. tenże, *Przyszłe zadania Towarzystwa Tatrzańskiego*, [w:] *Czterdzieści lat istnienia Towarzystwa Tatrzańskiego w Krakowie 1873-1913*, Nakładem Towarzystwa Tatrzańskiego, Kraków 1913, s. 28.

¹⁶ Według J. G. Pawlikowskiego przyroda jest wychowawczynią uczuć patriotycznych (postaw patriotycznych), chronienia krajobrazu lokalnego, „swojszczyzny” – jako skarbów kultury narodowej. Por. tenże, *Podziemne Kościeliska*, Nakładem Towarzystwa Tatrzańskiego, Kraków 1887, s. 1-15.

¹⁷ Według J. G. Pawlikowskiego przyroda sprzyja równowadze psychosomatycznej, jest także miejscem „oczyszczenia” z tęsknot i smutków ludzkich. Por. tenże, *Kultura a natura*, Staraniem Sekcji Ochrony Tatr Towarzystwa Tatrzańskiego, Warszawa-Lwów 1913, s. 7.

¹⁸ J. G. Pawlikowski wyjaśnił wartość chronienia przyrody wzorem dzieł sztuki ze względów także estetycznych i duchowych – jak to ujął – natury idealnej. Por. A. Wodziczko, *Zasługi naukowe Jana Gwalberta Pawlikowskiego na polu ochrony przyrody*, Nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, Lwów 1939, s. 6-7.

¹⁹ Por. M. Sokołowski, *O wprowadzeniu ochrony przyrody do nauczania szkolnego*, Nakładem Państwowej Komisji Ochrony Przyrody, Kraków 1925, s. 4; tenże, *Ochrona przyrody w szkole. Wartość idei ochrony przyrody w wychowaniu i kształceniu młodzieży*, Nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, Kraków 1927, s. 58-109.

²⁰ Por. tenże, *O wprowadzeniu*, dz. cyt., s. 16-18.

PAŃSTWOWA RADA OCHRONY PRZYRODY O WYCHOWANIU EKOLOGICZNYM

Po odzyskaniu niepodległości, ochronę przyrody w Rzeczypospolitej przypisano kompetencji Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W okresie Drugiej Rzeczypospolitej na polu ochrony przyrody działało wielu wybitnych uczonych, miłośników przyrody, takich jak m.in. Stanisław Sokołowski (1865-1942), Władysław Szafer (1886-1970)²¹, Aleksander Janowski (1866-1944), Kazimierz Kulwiec (1871-1941), miłośnik Tatr i przedwojenny minister oświaty²² – Ksawery Prauss (1874-1925). Organem doradczym Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawach ochrony przyrody była powołana w 1919 roku Tymczasowa Komisja Ochrony Przyrody²³ (od 1925 roku Państwowa Rada Ochrony Przyrody²⁴). Jej nakładem wydawano – od 1920 roku – rocznik pt. „Ochrona Przyrody”.

Państwowa Rada Ochrony Przyrody dążyła do wprowadzenia wychowania ekologicznego do ochrony przyrody do programów szkolnych oraz popularyzowała wiedzę z zakresu ochrony przyrody, a także ekologicznej wartości zdrowego środowiska życia. Potępiano masowe niszczenie krzewów i kwiatów, wybieranie z gniazd jaj i piskląt, szcze-

²¹ Władysław Szafer od 1925 roku pełnił stanowisko Delegata Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Spraw Ochrony Przyrody (jako odpowiednik późniejszego Naczelnego Konserwatora Przyrody). Por. E. Symonides, *Ochrona przyrody*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 339.

²² W latach 1918-1919.

²³ Komisji przewodniczył Władysław Szafer.

²⁴ Z inicjatywy Państwowej Rady Ochrony Przyrody, w 1928 roku założono Ligę Ochrony Przyrody, jako stowarzyszenie wyższej użyteczności mające na celu popularyzowanie idei ochrony przyrody, środowiska naturalnego oraz kształtowanie właściwego (ekologicznego) stosunku człowieka do otaczającej go przyrody. Pierwszy zjazd organizacyjny odbył się 9 stycznia 1928 roku, w tym dniu prezesem wybrano prof. Józefa Morozewicza. Wśród działaczy byli: Aleksander Janowski, Władysław Szafer, Jan Gwalbert Pawlikowski, Walery Goetel, Bolesław Hryniewiecki, Mieczysław Limanowski. Współzałożycielem Ligi Ochrony Przyrody był także Bogdan Dyakowski – autor wielu publikacji dla dzieci i młodzieży, w których realizował problematykę z zakresu wychowania ekologicznego.

gólnie podczas wycieczek w dniach wolnych od pracy²⁵. Wyjaśniano, w jaki sposób nauczyć młodzież chronić ptaki oraz jak realizować problematykę z zakresu ochrony przyrody podczas procesu działalności dydaktyczno-wychowawczej w szkole.

W publikacjach wydawanych nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody ogłaszano wykazy zabytków przyrody, które znajdują się w różnych regionach Polski i które to „osobliwości właśnie giną”, ponieważ „lud dowiedział się o ich rzadkości”²⁶. Przekazywano wskazówki praktyczne dotyczące organizowania wycieczek szkolnych w celu poznania przez dzieci i młodzież np. gaju cisowego na Śląsku Cieszyńskim, w którym rośnie czterdzieści pięć okazów cisa, zabytkowego i sędziwego zarazem drzewostanu jodłowo-świerkowego²⁷. Zachęcano do poznania życia roślin i zwierząt wodnych i błotnych (grzybienie, strzałki, moczarka kanadyjska, trzciny, pałki wodne, tataraki, orzech wodny, salwinia pływająca, a także rzadkie czaple, ryby rzeczne i stawowe, wydra), uświadamiano, że „woda to niewyczerpana skarbnica przyrody”²⁸, opisywano zwyczaję zwierząt żyjących w naturalnym dla nich środowisku oraz gatunki występujących w danym regionie drzew, głązów narzutowych.

Uzasadniano, że nauczyciele powinni uwrażliwiać dzieci na los zwierząt, usuwać niesłuszne uprzedzenia, a także nauczyć dokarmiać ptaki i zwierzęta, przekazywać wiedzę, że nie należy łowić motyli oraz zabijać chrząszczy, żmij, nie wolno niszczyć jaj i gniazd, wycinać w korze drzew napisów, więzić i męczyć zwierząt, hałasować w lesie. Na łamach licznych publikacji podkreślano wartość zwrócenia uwagi dzieci i młodzieży na spustoszenia, jakie przemysł szerzy w przyrodzie, zwłaszcza w okręgach przemysłowych (zanik lasów, uszkodzenie drzew). Pisano, że „wyszukiwanie i podawanie do publicznej wiadomości tego wszyst-

²⁵ Por. K. Gajl, *Bielany dawniej i dziś i w niedalekiej przyszłości*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody nr 33, Warszawa 1932, s. 9.

²⁶ Por. A. Czudek, *Osobliwości i zabytki przyrody województwa śląskiego z 4 mapkami, 1 rysunkiem i 21 fotografiami*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody nr 19, Kraków 1929, s. 2-77.

²⁷ Por. tenże, *Ochrona przyrody w województwie śląskim 51 rycin*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody nr 49, Kraków 1938, s. 196-205.

²⁸ Tamże, s. 199.

kiego, co [...] na ochronę zasługuje, jest obowiązkiem każdego obywatela”²⁹, a las naturalny jest niewyczerpaną skarbnicą, źródłem natchnień dla poetów, miejscem wycieczek naukowych dla młodzieży szkolnej, „niewyczerpaną krynica podniosłych wzruszeń dla każdego, odczuwającego piękno przyrody”³⁰.

Poza tym, jak pięknie wyraził – podczas gościnnego przemówienia, w styczniu 1934 roku, na Uniwersytecie Jagiellońskim – rektor Uniwersytetu Karola w Pradze Karol Domin (1882-1953), przyroda jest podstawą życia „punktem wyjścia nowej moralności, źródłem naturalnej i uszlachetnionej pobożności. Piękno i dary przyrody były zawsze własnością każdego, biedaka i bogacza, króla i niewolnika, tak więc przyroda uczy nas równości społecznej i tłumi uroszczenia wyższości. Z przyrody czerpiemy poczucie piękna, z niej uczymy się troskliwości o potomstwo, w niej tylko znajdujemy siebie samych”³¹. Domin podkreślił, że człowiek jest niszczycielem przyrody (niszczy ją systematycznie), ale ma także potrzebę chronienia przyrody – nie tylko z przyczyn estetycznych, naukowych, historycznych, ale także egoistycznych, ponieważ przyroda jest skarbnicą (spichlerzem) i źródłem wszelkiej energii.

WYCHOWANIE EKOLOGICZNE W PRAKTYCE DYDAKTYCZNO-WYCHOWAWCZEJ

W okresie Polski międzywojennej wychowanie ekologiczne realizowano hasłowo w ramach kilku przedmiotów kształcenia. Tuż po odzyskaniu niepodległości program przyrodoznawstwa w klasie pierwszej³²

²⁹ S. Dziubałowski, *Rezerwat Jodłowy w Mieni pod Mińskiem Mazowieckim*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody nr 26, Kraków 1930, s. 1.

³⁰ Tamże, s. 2.

³¹ K. Domin, *Ochrona przyrody ze stanowiska biologa. Przemówienie i odczyt, wygłoszone w Auli Uniwersytetu Jagiellońskiego dnia 9 stycznia 1934 roku*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody nr 39, Kraków 1934, s. 9.

³² Por. *Protokół z posiedzenia Komisji Referentów z dnia 24 października 1919 roku*, k. 9, [w:] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN) w Warszawie. Zespół: *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Wydział Programowy, podręczniki i programy nauczania, projekty, uwagi, protokoły posiedzeń Komisji Referentów*. Daty krańcowe: 1918-1939, sygn. 193 (nr mikrofilmu B 9188).

implikował treści kształcenia związane z obserwowaniem pór roku: jesieni (owoce, warzywa), zimy (obserwowanie właściwości wody i powietrza, życia w wodzie – w naturze i w akwarium), wiosny (życie zwierząt domowych, gleba jako podłoże odradzających się wiosną roślin, „zawijanie się” owoców, „wykluwanie się” piskląt)³³. W klasie drugiej także treści kształcenia związane były z obserwowaniem i badaniem zmian w środowisku przyrody, jakie dokonują się jesienią (rośliny, drzewa, owoce, zwierzęta), wiosną (nasiona, ptaki, zakładanie gniazd, poznawanie roślin wiosennych). Dzieci w procesie nauki szkolnej uczyły się opracowywać zapiski, kreować rysunki, prowadzić dzienniczki (które sporządzane były w ciągu roku szkolnego i podczas wakacji). W klasie trzeciej treści kształcenia rozszerzono o obserwowanie roślin – jak to ujęto – „innych”, np. wijących się. Nadal realizowano treści kształcenia dotyczące klasyfikacji oraz sposobów „zimowania zwierząt krajowych i zagranicznych”³⁴.

Trzeba podkreślić, że Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego motywowało nauczycieli szkół powszechnych do organizowania wycieczek przyrodniczych dla dzieci (w godzinach szkolnych), wspierania udziału uczniów w ochronie zabytków przyrody, kształtowania samodzielności obserwowania środowiska życia, gromadzenia książek przyrodniczych o różnych zespołach biologicznych (ekosystemach) krajowych, takich jak np. staw, łąka, las, pole, Puszcza Białowieska oraz zagranicznych, takich jak np. dżungla, tundra, pustynia, step – także w powiązaniu z różnorodnymi formami opisów z podróży: zarówno przygód, jak i doświadczeń wygnańców³⁵. Wyjaśniono, że opowiadania dla dzieci mogą dotyczyć życia zwierząt, wychowania piskląt, przelotu ptaków, życia ryb w warunkach naturalnych – „na swobodzie” (np. ryby morskie, wędrówki łososi) i w sztucznych sadzawkach, poznawania grzybów, prac w ogrodzie, znaczenia powietrza i wody dla życia organizmów, znaczenia lasu w gospodarce człowieka, a także znaczenia

³³ Por. tamże, k. 10.

³⁴ Tamże, k. 14.

³⁵ Por. tamże, k. 305.

minerałów, kopalni soli i węgla, żelaza w dziejach kultury życia społecznego³⁶.

Wśród środków dydaktycznych proponowano opracowania monograficzne poszczególnych gatunków roślin i zwierząt, tablice, przezroczka, rysunki do epidiaskopu, filmy, atlasy roślin i zwierząt do użytku indywidualnego³⁷. Uświadamiano także wartość związku rysunku z procesem nauki o przyrodzie, podkreślając, że jest bardzo istotny, ponieważ oba przedmioty opierają się na obserwacji otaczającej rzeczywistości środowiska życia³⁸. W dokumentach oświatowych podkreślono, że w liceach pedagogicznych nieodzowne są ogrody oraz muszą być organizowane wycieczki do „zbiorowisk naturalnych, np. zbiorowisko wodne, las”³⁹, aby nauczyciele byli dobrze przygotowani do działalności dydaktyczno-wychowawczej w szkole.

Jak już w niniejszym artykule wspomniano, w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, wychowanie ekologiczne do ochrony przyrody realizowano hasłowo na lekcjach – przede wszystkim z przyrody (nauki o przyrodzie⁴⁰), ale także z geografii, rysunków, języka polskiego, historii. Treści kształcenia łączono z wycieczkami, zajęciami praktycznymi w ogrodzie szkolnym⁴¹, „Świątym sadzenia drzewek”, na które Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przeznaczyło w szkołach powszechnych jeden dzień nauki między 25 września

³⁶ Por. tamże, k. 306.

³⁷ Por. tamże, k. 328.

³⁸ Por. tamże, k. 388.

³⁹ Tamże, k. 274.

⁴⁰ Por. *Świadcstwo szkoły powszechnej z niemieckim językiem nauczania*, [w:] AAN. Zespół: *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. Tytuł jednostki: *Departament II Szkolnictwa Ogólnokształcącego. Wydział Szkolnictwa – szkoły z niemieckim językiem nauczania – ogólne i szczegółowe wg kuratorów*. Daty krańcowe: 1934-1939, sygn. 162 (nr mikrofilmu B 9157).

⁴¹ Por. *Ćwiczenia przyrody martwej*, k. 219, 221, 225, 249, [w:] AAN. Zespół: *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. Tytuł jednostki: *Sprawy ogólne dotyczące wszystkich wydziałów oraz fragmenty akt różnych komisji, rad, Redakcji Oświaty i Wychowania, pracowni szkolnych*. Daty krańcowe: 1921-1939, sygn. 158 (nr mikrofilmu B 9163).

– 25 października⁴². Podkreślono, że „Święto sadzenia drzewek” można połączyć ze „Świętem lasu” oraz pogadankami dla młodzieży szkolnej o konieczności szanowania, ochraniać drzew, lasów oraz rozumienia znaczenia przyrody dla całokształtu kultury państwa.

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zachęcało nauczycieli, aby podczas lekcji szkolnych umożliwili uczniom realizowanie czynności praktycznych, doświadczeń („ćwiczeń własnoręcznych”) oraz organizowali wycieczki do ogrodów botanicznych, zakładali ogrody szkolne, pracownie przyrodnicze i chemiczne, gromadzili bibliotekę przyrodniczą⁴³ – „pożądane byłoby nabycie wszystkich wydawnictw dotyczących ochrony przyrody: przezroczy, książek, fotografii chronionych roślin i zwierząt, zdjęć rezerwatów w Polsce i za granicą⁴⁴.

⁴² Por. *Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 17.04.1923 roku. L. 5455/III w sprawie święta sadzenia drzew*, [w:] AAN. Zespół: *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. Tytuł jednostki: *Wydział Szkolnictwa – okólniki, pisma okólne i różne dotyczące administracji szkolnictwa*. Daty krańcowe: 1921 – 1939, sygn. 161 (nr mikrofilmu B 9156). To samo [w:] Dz. Urz. Min. WRiOP nr 14, poz.129. *Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 30.01.1922 roku. L. 807/I w sprawie sadzenia drzew w szkołach powszechnych, paragraf 4 Rozporządzenia Ministerstwa Robót Publicznych z dn. 30.12.1922 roku w przedmiocie sadzenia drzew*, [w:] Dz.U.RP, nr 8, poz. 51; *Pismo okólne Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 12.04.1935 roku, nr 1987/35 w sprawie obchodu święta lasu*.

⁴³ W spisie autorów książek są: W. Adolf, J. Antoniewicz, M. Arct-Golczewska, S. Blank-Weissberg, K. Borzęcki, J. Bowkiewicz, A. Czartkowski, B. Daszkiewicz, K. Demel, J. Domaniewski, B. Dyakowski, Z. Fedorowicz, J. i J. Firewicz, S. Gartkiewicz, S. Hubert i J. Strycharski, J. Kinel i A. Krasuski, K. Kulwiec, K. Lampert, J. Kołodziejczyk, W. Kulesza, R. Lubodziecka, W. Niesłowski, J. Noskiewicz, J. Nusbaum-Hilarowicz, W. Roguska, J. Rostafiński, A. Schleyer, J. Sokołowski, M. Wilkomm. Por. *Spis książek dla uczniów*, k. 44-45, [w:] AAN. Zespół: *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. Tytuł jednostki: *Wyposażenie pracowni biologicznych w gimnazjach polskich – korespondencja, szkice techniczne, wykazy*. Daty krańcowe: 1930, sygn. 173 (nr mikrofilmu B 9168).

⁴⁴ *Odpowiedź Gimnazjum Żeńskiego im. Narcyzy Żmichowskiej, ul Mokotowska 81 na kwestionariusz z biologii, odnośnie rozporządzenia (okólnik) Ministra WRiOP z 3 stycznia 1930 roku dot. wypełnienia kwestionariusza zawierającego dane o pracowni biologicznej (rękopis)*, k. 3, [w:] AAN. Zespół: *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. Tytuł jednostki: *Wydział Szkolnictwa Średniego. Wyposażenie pracowni biologicznych w gimnazjach Okręgu Szkolnego Krakowskiego. Korespon-*

Wśród celów wychowania, realizowanych na lekcjach z biologii podczas nauki szkolnej w gimnazjum, określono przede wszystkim wzbudzenie umiłowania przyrody ojczystej, zbliżenie do przyrody, „zaprawianie” do poszanowania życia we wszelkich przejawach, szczególnie ochrony rodzimego krajobrazu. W dokumentacji szkolnej podkreślono, że trzeba „dążyć do wychowania czynnego obywatela, oświeconego na gruncie znajomości przyrody ojczystej – w sprawach gospodarczych (rolnictwo, hodowla, przemysł, handel), społecznych (higiena) i państwowych (organizm – państwo)”⁴⁵, wdrożonego do czytania wybitnych dzieł przyrodniczych⁴⁶, czasopism⁴⁷, obserwowania środowiska życia, rozumienia roli zwierząt – także w gospodarce człowieka.

W szkołach w okresie Drugiej Rzeczypospolitej funkcjonowały koła zainteresowań, takie jak np. „Koło Przyjaciół Ptaków” w Gimnazjum im. Józefa Piłsudskiego Macierzy Szkolnej w Gdańsku. W ramach jego działalności organizowano wycieczki w celu obserwacji jesiennych przelotów ptaków, budowano karmniki i domki dla ptaków, omawiano zwyczaje ptaków zimujących w okolicy szkoły⁴⁸. Poza tym, w okó-

dencja, zestawienia, szkice techniczne. Daty krańcowe: 1930, sygn. 171 (nr mikrofilmu B 9166).

⁴⁵ Program biologii w gimnazjum, k. 133, [w:] AAN. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Wypożyczenie pracowni biologicznych w gimnazjach polskich – korespondencja, szkice techniczne, wykazy. Daty krańcowe: 1930, sygn. 173 (nr B 9168).

⁴⁶ Wśród dzieł przyrodniczych dla młodzieży wymieniono: książkę pt. *W świecie owadów* autorstwa Z. Bohuszewiczówny, *W domu w polu w lesie* H. Boguszewskiej, *Przyrody młodej kawki* B. Dyakowskiego, *Na tropie przyrody* W. Korsaka, *Co to jest Polska* H. Mościckiego, *Szlakami wiedzy* J. Nusbauma-Hilarowicza, *Na rafach koralowych* M. Siedleckiego, *Pogadanki o przyrodzie* Z. Zieleniewiczówny. Por. tamże, k. 303-305.

⁴⁷ AAN. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Departament II Szkolnictwa Ogólnego Wydział Wychowania. Sprawy różne higieny i wychowania. Daty krańcowe: 1921-1939, sygn. 220 (nr mikrofilmu B 9215), k. 34.

⁴⁸ Por. Sprawozdanie Dyrektora Gimnazjum im. Józefa Piłsudskiego Macierzy Szkolnej w Gdańsku za rok szkolny 1935/1936, Gdańsk 1936 Odbito czcionkami „Drukarni Gdańskiej”, k. 55, [w:] AAN. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Wydział Szkolnictwa Średniego Gimnazjum Macierzy Szkolnej im. Józefa Piłsudskiego w Gdańsku, lista płacy. Daty krańcowe: 1936, 1939, sygn. 175 (nr mikrofilmu B 9170).

niku podpisanym przez podsekretarza stanu Jerzego Błeszczyńskiego⁴⁹ podkreślono, że „wycieczki krajoznawcze pogłębiają i uzupełniają w myśl obowiązujących programów wiedzę nabytą w szkole, zwłaszcza zaś wiadomości z geografii, przyrody i kultury polskiej”⁵⁰.

Trzeba także przypomnieć, że Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zalecało kuratorom poszczególnych okręgów szkolnych, aby organizowali kursy i konferencje dla nauczycieli, motywowali grono nauczające do czytania dzieł pedagogicznych, psychologicznych, z zakresu higieny szkolnej i socjologii wychowania⁵¹. Było to zgodne z podstawą prawną – Ustawą z dnia 11 marca 1932 roku o ustroju szkolnictwa⁵², a także ideologią ruchu pedagogicznego – Nowego Wychowania⁵³, który według Czesława Majorka był najważniejszym

⁴⁹ Ten dokument został przesłany do kuratorów okręgów szkolnych, Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego Wydziału Oświecenia Publicznego, Liceum Krzemienieckiego. Por. *Okólnik Nr 66 z dnia 8 lipca 1937 roku (II W – 4412/37) w sprawie ruchu krajoznawczego młodzieży szkolnej*, k. 29, [w:] AAN. Zespół: *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. Tytuł jednostki: *Departament II Szkolnictwa Ogólnego Wydziału Wychowania*. *Okólniki, pisma ogólne, skład osobowy*. Daty krańcowe: 1931-1939, sygn. 219 (nr mikrofilmu B 9214).

⁵⁰ Tamże, k. 28. Por. *Pismo Ministerstwa WRiOP, Warszawa 24 listopada 1936 roku Nr II W – 8282/36*. *Zniżki opłat w Miejskim Domu Wycieczkowym w Krakowie do Kuratorów Okręgów Szkolnych, Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego Wyzd. Ośw. Publ., Liceum Krzemienieckiego, Państwowego Urzędu WFIPW w sprawie taryfy ulgowej obowiązującej od dnia 1 listopada do 30 kwietnia*, [w:] tamże, k. 100.

⁵¹ Proponowano przeczytanie co najmniej dwóch dzieł, z takich jak np. S. Baley *Psychologia wieku dojrzewania*, W. F. Foerster *Religia a kształcenie charakteru, Szkoła a charakter, Wychowanie obywatelskie, Wychowanie i samowychowanie, Etyka a polityka*, L. Jeleńska *Sztuka wychowania*, S. Koczyński *Higiena szkolna*, E. Kreutz *Kształcenie charakteru*, B. Nawroczyński *Zasady dydaktyki*, E. Piasecki *Teoria wychowania fizycznego*, J. Mirski *Rozwój i wychowanie płciowe w świetle Freudyzmu*, H. Rowid *Szkoła twórcza*, F. Znaniński *Socjologia wychowania*. Por. *Pismo Ministerstwa WRiOP z dnia 14 lipca 1931 roku (Nr II – 15464/31) w sprawie programu pracy na rok szkolny 1931/1932 w zakresie organizowania kursów i konferencji, związanych z szkolnictwem średnim ogólnokształcącym oraz zakładami kształcenia nauczycieli*, k. 31, [w:] AAN. Zespół: *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. Tytuł jednostki: *Wydział Programowy*. *Okólniki, zarządzenia wewnętrzne, pisma ogólne i sprawy wewnętrzne wydziału*. Daty krańcowe: 1931-1939, sygn. 192 (nr mikrofilmu B 9187).

⁵² Por. tamże, k. 27.

⁵³ Nowe Wychowanie rozwinęło się na fundamencie naturalizmu, socjologizmu, kulturalizmu. Ogromną rolę w rozwoju tego ruchu pedagogicznego odegrała filozofia I. Kanta i W. Diltheya (od których wywodzi się pedagogika kultury), a także W. Jamesa,

fenomenem edukacyjnym schyłku XIX i pierwszej połowy XX wieku⁵⁴. Istotą procesu wychowania – w Nowym Wychowaniu – były postulaty pedagogiki naturalnego tempa rozwoju każdego dziecka, szacunku dla wolności i twórczości dziecięcej w środowisku społeczno-przyrodniczym.

Danuta Drynda do istotnych przyczyn rozwijania się Nowego Wychowania na ziemiach polskich (jeszcze przed odzyskaniem niepodległości) zaliczyła: tłumaczenia prac obcojęzycznych przez polskich pedagogów⁵⁵, ich kontakty międzynarodowe – uczestnictwo w zjazdach, konferencjach, kongresach poświęconych Nowemu Wychowaniu, a także wyjazdy polskich pedagogów na praktyki zagraniczne oraz upowszechnianie idei oraz postulatów Nowego Wychowania na łamach funkcjonujących czasopism⁵⁶. Współtwórcy szeroko pojętej idei Nowego Wychowania w swoich autorskich koncepcjach edukacyjnych podkreślali wartość procesu wychowania dla harmonijnych relacji ze środowiskiem przyrody. Egzemplifikację stanowi twórczość wychowawcza Ellen Key (1849-1926), która wyjaśniała wartość uczenia dzieci współpracy z przyrodą. Była zwolenniczką wychowania swobodnego wśród roślin i zwierząt, nad morzem i w ogrodzie. Pisała: „dajmy żyć dzieciom naszym [...] wychowujemy do kultury indywidualnych uczuć”⁵⁷.

Ch. S. Peirce'a, J. Deweya (współtwórcy pragmatyzmu), F. W. Nietzschego (zwolennik indywidualizmu). Por. S. Sztobryn, *Nowe Wychowanie*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 3, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2004, s. 709-713.

⁵⁴ Por. C. Majorek, *Próba rekapitulacji dorobku konferencji*, [w:] *Galicja i jej dzieciństwo*. Tom 14: *Pedagogika Nowego Wychowania w Polsce u schyłku XIX i w pierwszej połowie XX wieku. Podstawowe przejawy i współczesne odniesienia*, red. A. Messner, C. Majorek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 2000, s. 443.

⁵⁵ Takich jak np. praca E. Demolins pt. *Nowe wychowanie* (tłum. i przedmowa J. W. Dawid), Nakładem Księgarni E. Wende i S-ki, Warszawa 1900, s. 167.

⁵⁶ Por. D. Drynda, *Geneza „Nowego Wychowania” w Polsce*, [w:] *Galicja*, dz. cyt., s. 34-35.

⁵⁷ E. Key, *Stulecie dziecka*, [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej. Wydanie nowe zmienione*, t. 3, ks. 1: *Myśl pedagogiczna w XX stuleciu*, red. (wybór i opr.) S. Wołoszyn, Dom Wydawniczy Strzelec, Kielce 1998, s. 49-50.

WYCHOWANIE EKOLOGICZNE W PODRĘCZNIKACH DELFINY GAYÓWNY

Wychowanie ekologiczne do ochrony przyrody w okresie Drugiej Rzeczypospolitej było obecne w wielu książkach i podręcznikach dla dzieci. Wśród autorów należy wymienić (m.in.) Ludwika F. Jaxę-Bykowskiego (1881-1948), który był zwolennikiem ochraniaania zabytków przyrody⁵⁸, także Bohdana Dyakowskiego (1884-1940), Tadeusza Dybczyńskiego (1886-1944)⁵⁹, Aleksandra Janowskiego (1866-1944), Marię Arct-Golczewską (1872-1913), Maksymiliana Heilperna (1856-1925) – autorów, których twórczość służyła kształtowaniu harmonijnych postaw intelektualnych wobec środowiska życia oraz emocjonalnej więzi z otoczeniem naturalnym i ochronie zabytków przyrody. Trzeba podkreślić, że w tych publikacjach szczególnie akcentowano wartość naturalnych skarbów „swojszczyzny” wpisanych w całokształt dziedzictwa kultury polskiej.

Delfina Gayówna (1885-1960) jest autorką kilku cennych, ze względów dydaktyczno-wychowawczych, książek do nauki szkolnej. Opublikowała dzienniczki przyrodnicze, przygotowane w celu utrwalenia spostrzeżeń dzieci podczas obserwacji środowiska życia. Egzemplifikację stanowi dzienniczek przyrodniczy napisany przez uczennicę klasy pierwszej (następnie drugiej) w okresie od marca 1917 roku do marca 1918 roku, w którym jest szczegółowy opis (wraz z rysunkami) zakwitania wiosennych kwiatów i drzew owocowych (są podane dokładne daty pojawienia się m.in. stokrotek, przylaszczek, fiołków, żółtych krokusów, kluczyków lekarskich, czeremchy, dmuchawców, kasztanów, bzu, nadwiślańskiej topoli, olchy, akacji), a także opis wiosennej burzy (wraz z wyjaśnieniem znaczenia wody dla rozwoju środowiska

⁵⁸ Na ten temat napisałam w artykule pt. *Wychowanie ekologiczne w literaturze Drugiej Rzeczypospolitej*. [w:] *Szkice z teorii i praktyki wychowania w Polsce i w Norwegii w XX wieku*, red. E. Magiera, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 39-43.

⁵⁹ Na ten temat napisałam w artykule pt. *Wychowanie ekologiczne w okresie polskiego modernizmu* (w druku).

przyrody), wiosennych prac w polu, przylotu bocianów, skowronków, jaskółek, opis motyli, pszczoł, trzmieli i much⁶⁰. Ponieważ dzienniczek był prowadzony również podczas wakacji, podaje szczegółowe dane dotyczące dojrzewania żyta, malin, truskawek, poziomek, jaśminu, lipy, kartofli, łubinu, jagód, gryki, malin, borówek, jeżyn⁶¹. Dzienniczek zawiera opis zmian zachodzących w przyrodzie podczas poszczególnych pór roku, np. w opisie jesieni⁶² dane dotyczą zmieniających kolor liści oraz zwierząt żyjących w gospodarstwach domowych i w lesie, które przygotowują się do zimy, także coraz krótszego dnia – zimnych poranków i wieczorów. W analizowanym dzienniczku jest opis zachodzących zmian w przyrodzie, w miesiącach późnej jesieni i zimy, aż do świąt wielkanocnych, podczas których uczennice – w ramach pracy domowej – przygotowały sprawozdanie ze spaceru, z opisem rozwoju roślinności i bogactwa świata zwierzęcego w ogrodzie miejskim lub na wsi⁶³.

D. Gayówna, na podstawie dziecięcych obserwacji oraz dziecięcej ekspresji w dzienniczkach przyrodniczych, podkreślała wartość systematycznej i rzetelnej pracy w odkrywaniu wiedzy o środowisku przyrody swoich małych jeszcze, lecz „dzielnych współpracowników”⁶⁴. Uświadamiała zarazem, że chociaż korzystanie z książek podczas nauki szkolnej jest nieodzowne trzeba inspirować samodzielną pracę ucznia w zakresie obserwowania i odkrywania przyrody – w pracowniach, ogrodach szkolnych, podczas wycieczek, aby stało się możliwe „zastąpienie «szkoły nauki» przez «szkołę pracy», a więc nie ilość wiadomości, które dziecko wynosi ze szkoły, ma stanowić o jej wartości, lecz zdobycie metody pracy, zgodnej z naturą danego osobnika”⁶⁵.

⁶⁰ Por. D. Gayówna, *Dzienniczki przyrodnicze. Przyczynek do metodyki przyrodznawstwa z rysunkami*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 14.

⁶¹ Opis przyrody (w układzie chronologicznym, w okresie od 10 czerwca do 5 września 1917 r.) w miejscowości Anin koło Warszawy. Por. tamże, s. 15.

⁶² Por. tamże, s. 16.

⁶³ Por. tamże, s. 26.

⁶⁴ Por. tamże, s. 34.

⁶⁵ Tamże, s. 3.

Problematyka dotycząca środowiska przyrody została uwzględniona w podręczniku⁶⁶ dla szkół podstawowych z geografii, w którym Gayówna pierwsze lekcje w pierwszym roku nauczania tego przedmiotu poświęciła treściom – jak to ujęła – najbliższym dziecku, a więc związanym z poznaniem wsi i miasta rodzinnego, stopniowo przechodząc do poznania kraju ojczystego⁶⁷. W podręczniku jest dużo informacji oraz fotografii, poświęconych m.in. górcom i dolinom, roślinom i zwierzętom górskim, takim jak np. świerk, niedźwiedź, ryś, świstak, kozica. Autorka podręcznika uświadamia swoim czytelnikom, że „coraz trudniej jest spotkać się w Tatrach z temi miłymi zwierzętami, bo chociaż teraz nie wolno na nie polować, kryją się one przed ludźmi w najdziksze i najnieprzystępniejsze miejsca”⁶⁸. Gayówna w podręczniku uwzględniła problematykę walorów estetycznych piękna strumyczków górskich – źródełek zimnej i czystej wody, górskich potoków, wodospadów, tatrzańskich stawów⁶⁹. Uświadamiała dzieciom wartość naturalnego bogactwa soli w Wieliczce i Bochni, wyjaśniała, że przepływająca przez te pokłady naturalnych złóż pod ziemią woda rozpuszcza sól, dlatego wiele źródeł wytryskujących na Podkarpaciu ma słony smak, a solanka ma właściwości lecznicze⁷⁰.

Gayówna zachęcała swoich uczniów do poznawania piękna i bogactwa polskich skarbów przyrody, takich jak Góry Świętokrzyskie. Pisała: „kto chce poznać prawdziwe puszcze, niech jedzie na Litwę”, ponieważ znajdują się tam dęby, sosny, lipy, których kwiaty dostarczają miodu leśnym pszczołom, poza tym jest tam także królewska zwierzyna: żubry, jelenie, sarny, łosie, dziki, niedźwiedzie oraz dużo lisów, borsuków, wilków, ptaków, „żadnych leśnych darów tu nie brak – jagody, dzikie

⁶⁶ Kilkanaście wydań. Por. D. Gayówna, *Geografja Krajoznawstwo. Wydanie dziesiąte ze 118 rycinami i planem Warszawy*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1922, s. 120.

⁶⁷ Por. też, *Geografja Krajoznawstwo Wydanie nowe dziesiąte*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1922, s. 3.

⁶⁸ Tamże, s. 41.

⁶⁹ Por. tamże, s. 43.

⁷⁰ Por. tamże, s. 49.

pszczoły, grzyby”⁷¹. Gayówna w podręczniku przekazywała wiedzę o bogactwie przyrody Polesia – bobrów, wilków, rysi, niedźwiedzi, łośi, ptactwa⁷².

Wiadomości zawarte w w/w podręczniku Gayówna uzupełniła informacjami, opublikowanymi na łamach książeczki wydanej w ramach serii *Biblioteczka Przyrodnicza*, w której bardzo przystępnym językiem wyjaśniała dzieciom i młodzieży szkół powszechnych, średnich, znaczenie mrówek – naturalnych sprzymierzeńców człowieka. Uświadamiała także, że dawniej na ziemi polskiej przeważały lasy mieszane o licznych gatunkach drzew i krzewów, ale w procesie postępu cywilizacyjnego cenne lasy trzebiono, zastępując je „czystymi borami sosnowymi”, ponieważ szybciej rosną od innych gatunków. Okazało się jednak, że w lesie mieszanym pasożyty nie rozpowszechniają się zbyt gwałtownie, a lasy sosnowe szybko nikną w życiu codziennym – jak to za pomocą smutnej metafory ujęła: „spotykamy żywą lub martwą naszą siostrę pospolitą, nawet w tej chwili przemawia ona do was czarną farbą drukarską, zrobioną zapewne z sadzy sosnowych”⁷³ w służbie człowieka. Gayówna pokreślała, że w lasach, w których są krzewy i drzewa liściaste, ptaki znajdują dogodniejsze warunki gnieźdzenia się, rozmnażają się liczniej i skuteczniej bronią lasu przed owadami⁷⁴.

W swoich podręcznikach dla dzieci szkół powszechnych Gayówna pisała o wartości ptaków, zwłaszcza zamieszkujących w Polsce (kruka, wrony, gawrona, kawki)⁷⁵, o „zasługach dla rolnictwa” kreta⁷⁶, o wartości zbóż i ziemniaków, warzyw i drzew owocowych, które są bardzo użyteczne jako rośliny pokarmowe⁷⁷. W podręczniku z kra-

⁷¹ Tamże, s. 105.

⁷² Por. tamże, s. 113.

⁷³ D. Gayówna, *Sosna*, Nakład Księgarni Św. Wojciecha, Poznań-Warszawa-Wilno-Lublin 1927, s. 58.

⁷⁴ Por. tamże, s. 48.

⁷⁵ Por. D. Gayówna, J. Łysakiewiczówna, *Przyroda i geografia dla czwartej klasy szkoły powszechnej*. Podręcznik zatwierdzony przez Ministerstwo WRiOP 31 lipca 1935 roku (Nr Pr – 13510), Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1939, s. 46.

⁷⁶ Por. tamże, s. 52.

⁷⁷ Por. tamże, s. 3, 5, 7, 9, 13, 20-21, 32, 40.

joznowstwa (który Delfina Gayówna przygotowała we współpracy z Józefą Łysakiewiczówną) autorka głosi pochwałę bogactwa zasobów oraz piękna i urody ziemi ojczystej, zwłaszcza gór oraz roślin i zwierząt górskich, żyjących w Tatrach i w Karpatach. Przypomina dzieciom, że w lasach karpaccich żyły niegdyś niedźwiedzie i rysie⁷⁸. Zwraca uwagę swoich uczniów na wartość kosodrzewiny (której jest dużo w polskich górach, ale trzeba ją oszczędzać, ponieważ jest bardzo pożyteczna – powstrzymuje śnieg i lawiny na zboczach górskich, które porasta), kozic, świstaków, orłów, górskich źródeł czystej wody, uzdrowisk leczniczych w Rabce oraz w Krynicy, zasobów naturalnych skarbów, takich jak ropa naftowa na Podkarpaciu (oraz minerały, np. sole potasowe⁷⁹), a także Puszcza Kurpiowska nad Narwią, Puszcza Białowieska⁸⁰, naturalne bogactwo żyznej ziemi (która rodzi zboża, warzywa i owoce – jest żywicielką ludzi i zwierząt⁸¹), morze⁸². Autorka tego interesującego podręcznika zachęcała dzieci do zwiedzania Polski (jej wszystkich krain), organizowania przez nauczycieli wycieczek w celu poznawania skarbów przyrody ojczystej.

Delfina Gayówna, w podręczniku do nauki o przyrodzie żywej dla klasy V szkoły podstawowej, w części zatytułowanej „Nad stawem”, zaprezentowała ilustracje stóp człowieka, niedźwiedzia, psa, kota, sarny⁸³, wyjaśniała cechy wspólne ludzi i zwierząt w środowisku życia⁸⁴. W książce znajduje się mapka, na podstawie której dzieci mogą się dowiedzieć, gdzie w Polsce żyją (mieszkają) rysie, bobry, niedźwiedzie,

⁷⁸ Por. D. Gayówna, *Krajoznawstwo dla IV-go oddziału szkoły powszechnej i I-jej klasy gimnazjum. Wydanie nowe zmienione i uzupełnione. Dozwolone przez Ministra WRiOP*, Wydawnictwo Naszej Księgarni Spółki Akcyjnej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa 1931, s. 48.

⁷⁹ Por. tamże, s. 59.

⁸⁰ Por. tamże, s. 85.

⁸¹ Por. tamże, s. 92, 142.

⁸² Por. tamże, s. 120.

⁸³ Por. D. Gayówna, *Podręcznik do nauki o przyrodzie żywej dla klasy V szkoły powszechnej*, Nakładem „Naszej Księgarni” Spółki Akcyjnej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa 1933, s. 33.

⁸⁴ Por. tamże, s. 35.

łosie⁸⁵ i jak przebiega życie zwierząt, ryb, ptaków oraz roślin, które kwitną wczesną wiosną⁸⁶.

W opracowanych (i opublikowanych w 1933 roku) tzw. wskazówkach dla nauczycieli przyrody, Gayówna wyjaśniała, że cechą nowego programu przyrody jest dążenie do jak najszerszego uwzględniania w nim zjawisk obserwowanych w życiu (teoria i praktyka). Podkreślała także, że program pozostawia nauczycielom przyrody pewną swobodę w wyborze materiału, ale nauczyciele powinni kształtować dziecięcą sprawność obserwowania przyrody, zwłaszcza roślin i zwierząt, które są uprawiane lub hodowane w najbliższej okolicy. Chodzi nie tylko o to, aby realizowany program szkolny pośrednio przyczynił się do podniesienia kultury rolniczej (dzięki poznaniu roślin i zwierząt, które mają znaczenie dla gospodarki kraju), ale także umożliwił uczniom zapoznanie się z wiedzą dotyczącą naturalnego środowiska życia, w sąsiedztwie domu i szkoły.

Gayówna, w analizowanych wskazówkach dla nauczycieli przyrody w klasie V szkoły powszechnej, podjęła także problem stosunku człowieka do istot żywych. Wyjaśniała, że człowiek ma prawo do życia i w celach samoobrony oraz wyżywienia zabija zwierzęta. Powinien unikać świadomego zadawania bólu i bezcelowego zabijania. Ten problem ujęła w kategorii wyzwania wychowawczego, które trzeba realizować w procesie działalności dydaktyczno-wychowawczej w szkole. Pisała: „powinno się oddziaływać na dzieci w celu wyrobienia w nich takiego stosunku do przyrody, który byłby równocześnie zgodny z wymaganiami realnego życia i odpowiadał moralnemu poczuciu człowieka [...] oprócz gospodarczego pochylenia z jednej strony, a ochrony przyrody z drugiej. Trzeba te tendencje w umyśle zharmonizować [...] zechcemy zgodnie z programem wprowadzić dzieci w zagadnienia ochrony przyrody jako akcji społecznej, państwowej”⁸⁷.

⁸⁵ Por. tamże, s. 67.

⁸⁶ Por. tamże, s. 109.

⁸⁷ D. Gayówna, *Nauczanie przyrody żywej. Część 1: Wskazówki do realizowania programów w klasie V-jej szkoły powszechnej (Z Praktyki Szkolnej Nr 19)*, Nakładem „Naszej Księgarni” Spółki Akcyjnej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa 1933, s. 53.

Gayówna uzasadniła, dlaczego trzeba zrozumieć wartość zachowania nieeksploatowanych przestrzeni leśnych, podtrzymać życie wymierających w lasach gatunków zwierząt (nawet kosztem dużych nakładów finansowych) i przede wszystkim nauczyć dzieci cenięcia ponadmaterialnej wartości przyrody. Dopiero wówczas szeroko zakrojona akcja ochrony przyrody może wyzwolić ludzi z „ram ciasnego utylitaryzmu”. Zwłaszcza, gdy dzieci wraz z rozpoczęciem nauki szkolnej są systematycznie oduczane bezmyślnego niszczenia dóbr przyrody. Wyjaśniała także, że z tego powodu zagadnienia dotyczące ochrony przyrody pojmowane są w kategorii szeroko ujętej akcji społecznej, państwowej i stanowią implikację programu kształcenia, realizowanego przede wszystkim w klasie V i VI szkoły powszechnej.

W klasie V szkoły powszechnej treści kształcenia służą: po pierwsze – zrozumieniu, że wadliwa gospodarka człowieka doprowadza do wyginięcia poszczególnych gatunków zwierząt, po wtóre – poznaniu ginących ssaków oraz ich rozmieszczenia, a także rozumieniu związku, jaki istnieje między gęstością zaludnienia człowieka i kulturą materialną a zalesieniem oraz zanikaniem pewnych gatunków zwierząt, po trzecie – wiedzy na temat ginących ssaków oraz ich ochroną (także za pomocą prawa łowieckiego, zabraniającego polowania lub przez wydzielanie pewnych przestrzeni dla wyłącznego użytku tych zwierząt). Powyższe wiadomości wprowadzane są stopniowo i realizowane w związku z poszczególnymi tematami procesu kształcenia⁸⁸. Przy czym, konieczne jest szczegółowe wytłumaczenie dzieciom wszystkich czynności, związanych z ochroną i opieką, począwszy od dożywiania ptaków i zwierząt zimą. Dzieci powinny wiedzieć, że ochronie podlegają „przede wszystkim drobne ptaki śpiewające (wróblowate), jako te, których rola w tępieniu szkodników występuje najwyraźniej, że [...] ptaki drapieżne należy oszczędzać. [...] Argumentem najsilniej przemawiającym za ochroną ptaków będzie niewątpliwie ich użyteczność dla człowieka i tę użyteczność należy przedstawić dzieciom w sposób jak najbardziej dobitny. Na wycieczkach trzeba zwracać uwagę na szkody wyrządzone przez owady, wskazywać pnie drzew zniszczone przez kornika, ślady żerowa-

⁸⁸ Por. tamże, s. 54.

nia gąsienic na drzewach i krzewach, oglądać szkody wyrządzane przez owady w sadach i warzywniakach”⁸⁹. Dzieci w procesie nauki szkolnej powinny nauczyć się, że najskuteczniejszym sposobem walki z owadami jest ochrona ptaków (szczególnie drobnych śpiewających), które tępią wielką ilość szkodników. Gayówna swoich czytelników odsyła także do literatury fachowej⁹⁰.

Delfina Gayówna, w uwagach i wskazówkach opracowanych z myślą o szkolnej praktyce dydaktyczno-wychowawczej, podkreślała wartość moralną procesu wychowania do ochrony przyrody: „jakkolwiek argument utylitarny wysuwa się tu na plan pierwszy, nauczyciel nie powinien zaniedbywać i innych – o większej moralnej wartości, między innymi podnosić przy różnych nadających się okolicznościach konieczność ochrony piękna naszej przyrody, której ptaki przez swój śpiew i swój sposób bycia nadają tyle uroku”⁹¹. Gayówna uświadamiała swoim młodym czytelnikom, że bardzo „przykry” jest widok ptaka i wiewiórki w niewoli (w klatce), ubolewała, że coraz mniej jest bobrów na świecie. Rozważając znaczenie nietoperza w środowisku życia, Gayówna wyjaśniała, że nietoperz jest bardzo pożyteczny, jest sprzymierzeńcem rolników, ogrodników, leśników, ponieważ – żywiąc się owadami – przyczynia się do tępienia wielu szkodników⁹². Według Gayówny, prawdziwy myśliwy troszczy się o zwierzęta w podobny sposób, jak odpowiedzialny za swoją pracę rolnik, który dba o zwierzęta domowe, a więc stara się o ich bezpieczeństwo i aby nie kaleczyć, nie męczyć zwierząt. Nigdy nie łowi zwierząt w sidła, ponieważ taki czyn jest surowo zabroniony przez prawo łowieckie⁹³. Poza tym przygotowuje żerowiska dla zwierząt łownych, aby uchronić je przed niebezpieczeństwem.

⁸⁹ Tamże, s. 69.

⁹⁰ Gayówna polecała *Katalog rozumowany ksiązek przyrodniczych dla uczniowskich bibliotek szkolnych*, wydany Nakładem „Naszej Księgarni” w 1929 roku. Por. tamże, s. 79. Por. spis innych ksiązek: tamże, s. 79-80.

⁹¹ Tamże, s. 70.

⁹² Por. D. Gayówna, *Podręcznik do nauki o przyrodzie żywej dla klasy V szkoły powszechnej*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1938, s. 49.

⁹³ Prawo łowieckie zaleca strzał z broni palnej. Por. tamże, s. 43.

W podręczniku do nauki o przyrodzie żywej dla klasy VI szkoły powszechnej Gayówna dużo uwagi poświęciła problematyce ochrony przyrody. Książka rozpoczyna się piękną ilustracją najstarszego dębu w powiecie kieleckim, który nazywa się „Bartek” – żyje ponad tysiąc lat, jego obwód wynosi osiem metrów i dwadzieścia sześć centymetrów. Gayówna uświadomiła dzieciom, że szybko znikają lasy pierwotne wraz ze zwierzyną, ponieważ na ich miejscu powstają zakładane przez ludzi pola uprawne. Także osuszone są błota z ich naturalnymi mieszkańcami, ponieważ na ich miejscu powstają łąki z myślą o pasących się na nich krowach, które dostarczają ludziom pożywienie. Człowiek ze względów ekonomicznych ujmuje „rozlewne łąki [...] w twarde łóżyska, by można było po nich wygodnie i bezpiecznie spławiać towary [...] zmusza przyrodę by mu służyła”⁹⁴.

Autorka w/w podręcznika podkreślała, że przyroda niezmienną przez gospodarkę człowieka kryje w sobie wielkie bogactwa. Z tego powodu trzeba ją ochraniać, podobnie jak ludzie otaczają opieką inne zabytki kultury materialnej: pamiątkowe budowle, zamki i kościoły, które są zwierciadłem dziejów. Gayówna postuluje: „niechaj lasy pierwotne, jeziora, rzeki, nieprzebyte błota, górskie potoki i piękny górski krajobraz mówią o dziejach naszej ziemi”⁹⁵, zwłaszcza wydzielone przestrzenie pierwotnej przyrody, które zostały ochronione przed ludzką sztuką gospodarowania – rezerваты w Pieninach, Tatrach, nizinna pierwotna Puszcza Białowieska, jeziora z osobliwą roślinnością (jezioro Świtez), niewielkie przestrzenie dawnych stepów, na których ocalała pierwotna roślinność oraz przestrzenie błot, gdzie gnieźdzą się bobry, łosie.

Młody czytelnik – uczeń klasy VI w szkole powszechnej – dzięki treściom kształcenia poświęconym ochronie przyrody wie, że w rezerwach znajduje się pozostałość pierwotnej szaty roślinnej oraz na ich obszarach żyją zwierzęta, którym grozi zagłada. Poza tym na terenie rezerwatu zabroniona jest wszelka gospodarka ludzka (nie wolno orać,

⁹⁴ D. Gayówna, *Podręcznik do nauki o przyrodzie żywej dla klasy VI szkoły powszechnej. Wydanie drugie*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1938, s. 70.

⁹⁵ Tamże, s. 61.

uprawiać roślin – na terenie rezerwatu „rządzi” sama przyroda według właściwych sobie praw naturalnych) i nie wolno zabijać zwierzyny. Mimo takich ograniczeń, człowiek korzysta z rezerwatów, ponieważ „każdy ma prawo wejść do rezerwatu i nacieszyć się jego pięknem, uczeni mają prawo prowadzenia badań”⁹⁶ naukowych. Uczniowie dowiadują się także, że nad ochroną przyrody w Polsce czuwa Państwowa Rada Ochrony Przyrody: wyznacza miejsca, które nadają się na rezerwaty, spisuje stare drzewa i inne zabytki przyrody w Polsce, „pilnuje by stosowano się do przepisów dotyczących ochrony przyrody”⁹⁷.

Kończąc, trzeba podkreślić, że podręcznik realizuje zalecenie autorki, skierowane do uczniów klas VI szkół powszechnych, dotyczące obowiązku ochrony przyrody, dbania o czystość w lasach. Są w nim także cenne, ze względów dydaktyczno-wychowawczych, informacje dotyczące lasu pierwotnego w Puszczy Białowieskiej, puszczy jodłowej w Górach Świętokrzyskich, Tatr, doliny Dunajca i roślinności w Piecinach, lasów i łąk górskich Babiej Góry, jeziora Świteż, z ich niezwykłą roślinnością⁹⁸. Publikację wieńczy spis podręczników szkolnych do nauki przyrody, które zostały polecone przez Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych⁹⁹.

Przypomniane podręczniki autorskie Delfiny Gayówny – z okresu Drugiej Rzeczypospolitej – zostały przygotowane przede wszystkim z myślą o kształtowaniu wiedzy o środowisku życia, ale zawierają także treści z zakresu wychowania ekologicznego, uwrażliwiając duszę dziecka (ucznia) na problematykę ochrony przyrody, co warto podkreślić – przede wszystkim polskiej przyrody.

⁹⁶ Tamże, s. 63.

⁹⁷ Tamże, s. 64.

⁹⁸ Por. tamże, s. 62.

⁹⁹ Por. tamże, s. 159.

BIBLIOGRAFIA

Materiały archiwalne

Ćwiczenia przyrody martwej, [w:] Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Sprawy ogólne dotyczące wszystkich wydziałów oraz fragmenty akt różnych komisji, rad, Redakcji Oświaty i Wychowania, pracowni szkolnych. Daty krańcowe: 1921-1939, sygn. 158 (nr mikrofilmu B 9163).

Odpowiedź Gimnazjum im. Narczyży Żmichowskiej w Warszawie, ul. Mokotowska 81 na kwestionariusz z biologii, odnośnie rozporządzenia (okólnika) Ministra W R i O P z 3 stycznia 1930 roku dot. wypełnienia kwestionariusza zawierającego dane o pracowni biologicznej (rękopis), Program biologii w gimnazjum, [w:] Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Wydział Szkolnictwa Średniego. Wyposażenie pracowni biologicznych Okręgu Szkolnego Krakowskiego. Korespondencja, zestawienia, szkice techniczne. Daty krańcowe: 1930, sygn. 171 (nr mikrofilmu B 9166).

Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 17.04.1923 roku. L.5455/III w sprawie święta sadzenia drzew, w: Dz. Urz. Min. W R i O P nr 14, poz. 129. Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 30.01.1922 roku. L. 807/1 w sprawie sadzenia drzew w szkołach powszechnych, paragraf 4 Rozporządzenia Ministerstwa Robót Publicznych z dn. 30.12. 1922 roku w przedmiocie sadzenia drzew, w: Dz. U. R P, nr 8, poz. 51. Pismo okólne Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 12.04.1935 roku, nr 1987/35 w sprawie obchodu święta lasu, [w:] Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Wydział Szkolnictwa – okólniki, pisma okólne i różne dotyczące administracji szkolnictwa. Daty krańcowe: 1921-1939, sygn. 161 (nr mikrofilmu B 9156).

Okólnik Nr 66 z dnia 8 lipca 1937 roku (II W – 4412/37) w sprawie ruchu krajoznawczego wśród młodzieży szkolnej, [w:] Archiwum

Akt Nowych w Warszawie. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Departament II Szkolnictwa Ogólnego Wydziału Wychowania. Okólniki, pisma okólne, skład osobowy. Daty krańcowe; 1931-1939, sygn. 219 (nr mikrofilmu B 9214); to samo w: Pismo Ministerstwa W R i O P , Warszawa 24 listopada 1936 roku Nr II W – 8282/36. Zniżki opłat w Miejskim Domu Wycieczkowym w Krakowie do Kuratoriów Okręgów Szkolnych, Śląskiego Urzędu Wojew. Wydz. Ośw. Publ., Liceum Krzemienieckiego, Państwowego Urzędu W F i P W w sprawie taryfy ulgowej obowiązującej od dnia 1 listopada do 30 kwietnia.

Pismo Ministerstwa W R i O P z dnia 14 lipca 1931 roku (Nr II – 15464/31) w sprawie programu pracy na rok szkolny 1931/1932 w zakresie organizowania kursów i konferencji, związanych ze szkolnictwem średnim ogólnokształcącym oraz zakładami kształcenia nauczycieli, [w:] Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Wydział Programowy. Okólniki, zarządzenia wewnętrzne, pisma okólne i sprawy wewnętrzne wydziału. Daty krańcowe: 1931-1939, sygn. 192 (nr mikrofilmu B 9187).

Protokół posiedzenia Komisji Referentów z dnia 24 października 1919 roku, [w:] Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Wydział Programowy, podręczniki i programy nauczania, projekty, uwagi, protokoły posiedzeń Komisji Referentów. Daty krańcowe: 1918-1939, sygn. 193 (nr mikrofilmu B 9188).

Spis książek dla uczniów, Program biologii w gimnazjum, [w:] Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Wyposażenie pracowni biologicznych w gimnazjach polskich – korespondencja, szkice techniczne, wykresy. Daty krańcowe: 1930, sygn. 173 (nr mikrofilmu B 9168).

Sprawozdanie Dyrektora Gimnazjum Józefa Piłsudskiego Macierzy Szkolnej w Gdańsku za rok szkolny 1935/1936, Gdańsk 1936 Odbito czcionkami „Drukarni Gdańskiej”, [w:] Archiwum Akt Nowych

w Warszawie. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Wydział Szkolnictwa Średniego Gimnazjum Macierzy Szkolnej im. Józefa Piłsudskiego w Gdańsku – sprawozdanie, lista płac. Daty krańcowe: 1936, 1939, sygn. 175 (nr B 9170).

Świadectwo szkoły powszechnej z niemieckim językiem nauczania, [w:] Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tytuł jednostki: Departament II Szkolnictwa Ogólnokształcącego. Wydział Szkolnictwa – szkoły z niemieckim językiem nauczania – ogólne i szczegółowe wg kuratorów. Daty krańcowe: 1934-1939, sygn. 162 (nr mikrofilmu B 9157).

Literatura przedmiotu

Czudek A., *Ochrona przyrody w województwie śląskim 51 rycin*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody, nr 49, Kraków 1938.

Czudek A., *Osobliwości i zabytki przyrody województwa śląskiego z 4 mapkami, 1 rysunkiem i 21 fotografiami*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody, nr 19, Kraków 1929.

Domin K., *Ochrona przyrody ze stanowiska biologa. Przemówienie i odczyt, wygłoszone w Auli Uniwersytetu Jagiellońskiego dnia 9 stycznia 1934 roku*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody, nr 39, Kraków 1934.

Drynda D., *Geneza „Nowego Wychowania” w Polsce*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 14: *Pedagogika Nowego Wychowania w Polsce u schyłku XIX i w pierwszej połowie XX wieku*, red. A. Meissner, C. Majorek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 2000.

Dziubałowski S., *Rezerwat Jodłowy w Mieni pod Mińskiem Mazowieckim*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody, nr 26, Kraków 1930.

Gajl K., *Bielany dawniej i dziś i w niedalekiej przyszłości*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody, nr 33, Warszawa 1932.

Gayówna D., *Dzienniczki przyrodnicze Przyczynek do metodyki przyrodoznawstwa z rysunkami*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918.

Gayówna D., *Geografia Krajoznawstwo Wydanie nowe*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1922.

Gayówna D., *Geografia Krajoznawstwo. Wydanie dziesiąte ze 118 rycinami i planem Warszawy*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1922.

Gayówna D., *Krajoznawstwo dla IV – go oddziału szkoły powszechnej i I-jej klasy gimnazjum*, Wydawnictwo „Naszej Księgarni” Spółki Akcyjnej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa 1931.

Gayówna D., *Nauczanie przyrody żywej*, cz. 1: *Wskazówki do realizowania programów w klasie V-jej szkoły powszechnej*, Nakładem „Naszej Księgarni” Spółka Akcyjna Związku Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa 1933.

Gayówna D., *Podręcznik do nauki o przyrodzie żywej dla klasy V szkoły powszechnej*, Nakładem „Naszej Księgarni” Spółki Akcyjnej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa 1933.

Gayówna D., *Podręcznik do nauki o przyrodzie żywej dla klasy V szkoły powszechnej*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1938.

Gayówna D., *Podręcznik do nauki o przyrodzie żywej dla klasy VI szkoły powszechnej*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1938.

Gayówna D., *Sosna*, Nakład Księgarni Św. Wojciecha, Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin 1927.

Gayówna D., Łysakiewiczówna J., *Przyroda i geografia dla czwartej klasy szkoły powszechnej*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1939.

Key E., *Stulecie dziecka*, [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. 3, ks. 1: *Myśl pedagogiczna w XX wieku*, red. (wybór i opr.) S. Wołoszyn, Dom Wydawniczy Strzelec, Kielce 1998.

Majorek C., *Próba rekapitulacji dorobku konferencji*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 14: *Pedagogika Nowego Wychowania w Polsce u schyłku XIX i w pierwszej połowie XX wieku*, red. A. Meissner, C. Majorek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 2000.

Pawlikowski J. G., *Kultura a natura*, Staraniem Sekcji Ochrony Tatr Towarzystwa Tatrzańskiego, Warszawa–Lwów 1913.

Pawlikowski J. G., *O lice ziemi. Wybór pism*, Wydanie Staraniem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, Warszawa 1938.

Pawlikowski J. G., *O prawie ochrony przyrody*, „Ochrona Przyrody” (1926)6.

Pawlikowski J. G., *O styl zakopiański w budownictwie Zakopanego i Podhala*, Nakładem Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, Kraków 1931.

Pawlikowski J. G., *Ogólny rzut oka na istotę ochrony przyrody, jej znaczenie, zadania i sposoby realizacji*, Warszawa 1932.

Pawlikowski J. G., *Podziemne Kościeliska*, Nakładem Towarzystwa Tatrzańskiego, Kraków 1887.

Pawlikowski J. G., *Prawo ochrony przyrody*, Nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, Kraków 1927.

Pawlikowski J. G., *Przyszłe zadania Towarzystwa Tatrzańskiego*, [w:] *Czterdzieści lat istnienia Towarzystwa Tatrzańskiego w Krakowie 1873-1913*, Nakładem Towarzystwa Tatrzańskiego, Kraków 1913.

Pawlikowski J. G., *Rozbudowa prawnych podstaw ochrony przyrody w Polsce*, Nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, Kraków 1935.

Pawlikowski J. G., *Spoleczna organizacja ochrony przyrody*, „Ochrona Przyrody” (1922)3.

Pawlikowski J. G., *Styl jako zjawisko społeczne. Wykład wygłoszony z powodu wystawy podhalańskiej w Związku Naukowo-Literackim we Lwowie*, Drukarnis Słowa Polskiego, Lwów 1912.

Pawlikowski J. G., *Tatry parkiem narodowym*, „Wierchy” 1(1923).

Sokołowski M., *O wprowadzeniu ochrony przyrody do nauczania szkolnego*, Nakładem Państwowej Komisji Ochrony Przyrody, Kraków 1925.

Sokołowski M., *Ochrona przyrody w szkole. Wartość idei ochrony przyrody w wychowaniu i kształceniu młodzieży*, Nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, Kraków 1927.

Symonides E., *Ochrona przyrody*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.

Sztobryn S., *Nowe Wychowanie*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 3, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2004.

Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. o ochronie przyrody (Dz. U. Nr 31, poz. 274).

Włodarczyk E., *Kultura*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 2, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003.

Wodziczko A., *Zasługi naukowe Jana Gwalberta Pawlikowskiego na polu ochrony przyrody*, Nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, Lwów 1939.

ECOLOGICAL EDUCATION IN THE SECOND REPUBLIC OF POLAND

The aim of article is to analyze, criticize and interpret deliberately selected examples of printed sources – within the scope of ecological education in the Republic of Poland between the two World Wars (1918-1939). The said sources constitute antecedences of the newest directions of ecological education development in Poland, as well as they form a positive status of the tradition – Polish cultural heritage. During the discussed historical period one’s attention was drawn to the value of close relation between the nature and culture, and ecological education for the environment protection was understood as a social activity expressed as a cultural trend – culture – forming value of relations between a man and the natural environment. It was explained that culture forms a part of the environment whereas quality of the social and the natural environment as well as thinking and acting in terms of ecology constitute implication of the entirety of Polish cultural heritage, i.e. the aforementioned issues should not be discussed separately, but from the perspective of many aspects and a systemic approach.

Key words

Ecological education, cultural heritage, the second Republic of Poland.